

Соціальний захист та пенсійне забезпечення членів особистих селянських господарств в Україні

К. П. БОНДАРЧУК,
кандидат економічних наук
Науково-дослідний інститут праці і зайнятості населення

РУ статті висвітлені проблеми у сфері соціального захисту, зокрема пенсійного забезпечення членів особистих селянських господарств та визначені основні напрями щодо їхнього розв'язання.

В статтє отобразены проблемы в области социальной защиты, в том числе пенсионного обеспечения членов личных крестьянских хозяйств и определены основные направления их решения.

In the article problems are represented in area of social defence, including pension system of members of peasant economies, and basic directions of their decision are certain.

Ключові слова. *Соціальний захист, пенсійне забезпечення, особисте селянське господарство, страхові внески, страхові фонди, бюджетні кошти.*

Актуальність теми. Соціальний захист населення в Україні здійснюється шляхом допомоги різним категоріям як за рахунок бюджетних коштів, так і через виплату коштів із загальнообов'язкових державних соціальних фондів застрахованим особам, які сплачували встановлені законами відповідні внески. Нині через складну соціально-економічну ситуацію, спад економіки, військові дії на сході України фінансування заходів щодо соціального захисту, в тому числі пенсійного забезпечення населення стало проблематичним. Разом з тим слід визнати, що реформування пенсійної системи в Україні не забезпечило розв'язання усіх проблем, особливо щодо пенсійного забезпечення сільського населення, яке є найбільш незахищеним. Найменша заробітна плата з-поміж усіх видів економічної діяльності, низький рівень зайнятості, високий рівень безробіття, міграція молоді в інші країни та великі міста негативно впливають як на теперішнє пенсійне забезпечення, так і на майбутні пенсії працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві. Загострює ситуацію той факт, що більшість селян, зайнятих в особистих господарствах, не сплачує внесків до Пенсійного фонду України. Це призводить не лише до зменшення надходження коштів для виплати пенсій нинішнім пенсіонерам, а й самі селяни в майбутньому не матимуть права на одержання пенсії.

Аналіз останніх публікацій. Різні аспекти щодо соціального захисту, в тому числі пенсійного забезпечення сільського населення, висвітлені в працях вітчизняних та іноземних вчених-економістів, зокрема: Н. Борецької, М. Вінера, В. Грушка, В. Данішевської,

Б. Зайчука, С. Івахіва, В. Івашкевича, Є. Каплана, С. Лабазюк, Е. Лібанової, М. Мальваного, Б. Надточія, І. Прокопи, В. Роїка й інших. Однак, чимало завдань щодо пенсійного забезпечення членів особистих селянських господарств потребують подальшого вивчення та розв'язання.

Метою статті є встановлення проблем у сфері соціального захисту, зокрема пенсійного забезпечення членів особистих селянських господарств та визначення основних напрямів щодо їхнього розв'язання.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні передбачено низку державних програм щодо допомоги різним категоріям громадян, зокрема: при народженні дитини та по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; допомога на дітей одиноким матерям; допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування; тимчасова державна допомога дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів; соціальна допомога на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям; допомога різним категоріям інвалідів.

Величина допомоги визначається щороку відповідно до встановленого Законом України «Про Державний бюджет» розміру прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць. Так, ст. 7 Закону України «Про Державний бюджет на 2014 рік» встановлено, що у 2014 р. прожитковий мінімум на одну особу в розрахунку на місяць становить: з 1 січня – 1176 грн, з 1 липня – 1207 грн, з 1 жовтня – 1256 грн.

Для тих, хто відноситься до основних соціальних і демографічних груп населення:

- дітей віком до 6 років: з 1 січня – 1032 грн, з 1 липня – 1059 грн, з 1 жовтня – 1102 грн;
- дітей віком від 6 до 18 років: з 1 січня – 1286 грн, з 1 липня – 1320 грн, з 1 жовтня – 1373 грн;
- працездатних осіб: з 1 січня – 1218 грн, з 1 липня – 1250 грн, з 1 жовтня – 1301 грн;
- осіб, які втратили працездатність: з 1 січня – 949 грн, з 1 липня – 974 грн, з 1 жовтня – 1014 грн.

Разом з тим, в ухваленому Верховною Радою Законі України «Про запобігання фінансовій катастрофі та створення передумов для економічного зростання в Україні» від 27.03.2014 №1166-VII вказано на необхідність внесення змін і доповнень до низки законів. Так, статтею 12 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.1992 р. №2811 – XII (зі змінами і доповненнями) запропоновано встановити допомогу при народженні дитини у розмірі 41280 грн. Перша виплата допомоги, що здійснюватиметься одноразово має дорівнювати 10320 грн, решта - виплачуватися протягом наступних 36 місяців рівними частинами у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Розмір допомоги має дорівнювати 41280 грн незалежно від чисельності дітей в сім'ї. Найбільше при такому підході втратять багатодітні сільські батьки, які очікують другу, третю і будь-яку подальшу дитину. Варто нагадати, що до цього допомога при народженні другої дитини становила 60 прожиткових мінімумів (71 тис грн, що в 1,7 разу більше) і 120 прожиткових мінімумів (141 тис грн, що в 3,4 разу більше) для третьої і кожної наступної.

Законом України «Про запобігання фінансовій катастрофі та створення передумов для економічного зростання в Україні» вказано також на необхідність виключення в Законі України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» розділу IV «Допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку». До ухвалення названого Закону відповідно зі ст. 14 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку виплачувалась щомісяця з дня призначення допомоги по догляду за дитиною по день досягнення дитиною вказаного віку включно. Усиновлювачам та опікунам допомога призначалася не раніше, ніж з дня ухвалення рішення про усиновлення або встановлення опіки. Допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку встановлювалася у розмірі, що дорівнювала різниці між 50 відсотками прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб, та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців, але не менше 90 гривень, у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Статтею 9 Закону України «Про Державний бюджет на 2014 рік» передбачено, що у 2014 р. рівень забезпечення прожиткового мінімуму для призначення допомоги відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 01.06.2000 р. №1768-III (зі змінами і доповненнями) у відсотковому відношенні до прожиткового мінімуму для основних соціальних і демографічних груп населення становитиме: для працездатних осіб – 21%, для дітей – 85%, для осіб, які втратили працездатність, та інвалідів 100% відповідного прожиткового мінімуму (табл. 1). При цьому розмір державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям у 2014 р. не може бути більшим, ніж 75% рівня забезпечення прожиткового мінімуму для сім'ї.

Законом України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» від 16.11.2000 №2109-III (зі змінами і доповненнями) задекларовано право на матеріальне забезпечення за рахунок коштів Державного бюджету України та соціальний захист інвалідів з дитинства та дітей-інвалідів шляхом встановлення державної соціальної допомоги у відсотках від прожиткового мінімуму. Розмір державної соціальної допомоги інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам у 2014 р. розраховується із врахуванням норм Закону та статтею 7 Закону України «Про Державний бюджет на 2014 рік» та норм постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання пенсійного забезпечення громадян» від 26.03.2008 №265.

Більшість названих видів допомог поширюються як на міське, так і на сільське населення, в тому числі членів особистих селянських господарств. Однак, враховуючи низький рівень прожиткового мінімуму (суттєво занижений порівняно з реальними потребами), що слугує базою встановлення різних видів допомог, ці виплати не можуть забезпечити навіть нагальних потреб малозабезпечених сільських громадян, які їх одержують. А Закон України «Про запобігання фінансовій катастрофі та створення передумов для економічного зростання в Україні» не лише не сприяє підвищенню соціального захисту вразливих категорій сільського населення, а погіршує його (в тому числі, через оподаткування лікарських препаратів, стрімке зростання цін на продукти першої необхідності і т. п.).

Інші види соціального захисту: пенсійне забезпечення, у випадку безробіття, тимчасової втрати працездатності, нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності – ґрунтуються на страховому принципі. Тобто, громадяни можуть розраховувати на соціальний захист та відповідний рівень матеріального забезпечення лише в тому випадку, коли вони протягом певного часу сплачували внески у:

Таблиця 1

Забезпечення прожиткового мінімуму для призначення державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям у 2014 р.

2014 рік			
Категорія громадян	з січня	з липня	з жовтня
для працездатних осіб (21 % ПМ для працездатних осіб)	255,78	262,50	273,21
для осіб, які втратили працездатність, та інвалідів (100%)	949,00	974,00	1014,00
для дітей віком (85%):			
до 6 років	877,20	900,15	936,70
від 6 до 18 років	1093,10	1122,00	1167,05
від 18 до 23 років (за умови навчання)	1035,30	1062,50	1105,85

Джерело: Закон України «Про Державний бюджет на 2014 рік»; Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям»

Пенсійний фонд України, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, Фонд соціального страхування з тимчасової втрати працездатності, Фонд соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань. При цьому чим більші розміри внеску і більший страховий стаж, тим вищим має бути рівень забезпечення у разі настання страхових ризиків.

Пенсійне забезпечення громадян в Україні нині здійснюється, в основному, через солідарну пенсійну систему (накопичувальна система – в зародковому стані). Слід зазначити, що розміри пенсій нинішнім сільським пенсіонерам низькі, бо залежить від розміру середньомісячного заробітку, який у працівників сільського господарства постійно був і залишається набагато нижчим, ніж в інших видах економічної діяльності. А пенсійна реформа в Україні, на жаль, не забезпечила умов для встановлення справедливих розмірів пенсій для сільського населення. Тому в «Резолюції про пенсійне забезпечення», ухваленій на Конференції сільських жінок, яка відбулася в Києві 7 листопада 2013 р. відзначено, що нині порушуються конституційні права працівників сільськогосподарського виробництва, особливо сільських жінок, на рівні права і можливості в пенсійному забезпеченні. У Резолюції зазначено, що:

➤ 36% сімей в сільській місцевості живуть за межею бідності, у злиднях переважно перебувають жінки пенсійного віку;

➤ розмір пенсій працівників сільського господарства значно нижчий від такого показника в інших галузях економіки.

Станом на 01.01. 2013 р. середній розмір пенсії в Україні дорівнював 1470 грн. 73 коп., а майже 2,5 млн. пенсіонерів одержували пенсію меншу 1,0 тисячі гривень. При цьому в сільськогосподарському виробництві через найнижчий рівень доходів (заробітної плати), сезонність виробництва і найвищий рівень безробіття застосовується при призначенні пенсій середній показник заробітної плати за галузями економіки. Пенсія сільських жінок (враховуючи нижчий рівень оплати праці і період догляду за дітьми) становить 65–70% розміру пенсій для чоловіків¹.

Почастішали випадки відмови у призначенні пільгових пенсій селянам, які працювали у шкідливих умовах через відсутність інформації про атестацію робочих місць, даних про виконання необхідного обсягу і відповідного характеру робіт, організаційно-правові зміни в діяльності сільськогосподарських підприємств та відсутність архівних даних про заробітну плату або помилки записів у трудових книжках. Це, зокрема, стосується професій трактористів-машиністів, доярок й інших².

На сьогодні пенсійне забезпечення громадян, які працюють у сільському господарстві, як і працівників інших галузей, здійснюється на загальних підставах у порядку, визначеному Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 №1058-IV (зі змінами і

¹Резолюція про пенсійне забезпечення, ухвалена на Конференції сільських жінок – членів Профспілки працівників АПК, Київ, 7 листопада 2013 року - [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://kurs.ido.tpu.ru/courses/ist//http://profapk.org.ua/news/prof_news/568.html

²Там само.

доповненнями) при досягненні пенсійного віку та за наявності встановленого законодавством стажу трудової діяльності. З 1 жовтня 2011 р. набув чинності Закон України «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» №3668-VI, яким передбачено підвищення мінімального страхового стажу, необхідного для призначення мінімальної пенсії за віком для нових пенсіонерів: жінкам – з 20 до 30 років, чоловікам – з 25 до 35 років. А мінімальний страховий стаж, необхідний для призначення пенсії за віком, збільшено з 5 до 15 років. Варто зауважити, що ухвалений Верховною Радою України Закон України «Про особисте селянське господарство» від 15.05.2003 р. № 742-IV не розв'язує проблем щодо визначення статусу, обліку стажу трудової діяльності та пенсійного забезпечення членів особистих селянських господарств. Водночас Законом України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 08.07.2010 р. №2464-VI встановлено, що члени фермерських та особистих селянських господарств, які не підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню, можуть набути необхідного страхового стажу добровільно сплачуючи єдиний соціальний внесок. Тобто, забезпечити своє пенсійне майбутнє селяни можуть шляхом укладання договору про добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Страховий стаж визначається періодом, за який сплачувалися внески до Пенсійного фонду.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» застрахована особа – це фізична особа, яка відповідно до законодавства підлягає загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню і сплачує (сплачувала) та/або за яку сплачується чи сплачувався у встановленому законом порядку єдиний внесок. З метою набуття страхового стажу членам фермерських і селянських господарств потрібно укласти договір та оформити добровільну сплату єдиного соціального внеску. Для цього члени фермерських та особистих селянських господарств мають подати до органу Пенсійного фонду за місцем реєстрації такі документи:

- заяву про добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, в якій зазначити, у якому виді загальнообов'язкового державного соціального страхування вони хочуть брати участь;
- документ, що підтверджує їхнє членство в особистому чи фермерському господарстві;
- копії документів:
 - довідки про присвоєння ідентифікаційного номера (за наявності);

- трудової книжки (за наявності);
- документа, що посвідчує особу.

З особою, яка подала заяву про добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, після перевірки викладених у заяві відомостей орган Пенсійного фонду України не пізніше як через 30 календарних днів з дня одержання заяви, укладає договір про добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування. Договір про добровільну участь набирає чинності з дня його підписання.

Добровільна участь у загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні передбачається на строк, зазначений у договорі.

Орган Пенсійного фонду може відмовити в укладенні договору про добровільну участь у випадку, якщо особа:

- підлягає загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню з того самого виду страхування, який вона обрала для добровільної участі;
- подала неповні або недостовірні відомості;
- раніше уклала договір про добровільну участь, дію якого не припинено або за яким не виконано передбачених у договорі умов;
- хоче укласти договір на термін менше як один рік.

В інших випадках відмова щодо укладення договору про добровільну участь є неможливою.

Розмір єдиного внеску залежить від виду страхування. Для членів фермерського та особистого селянського господарства розмір єдиного внеску становить:

- для загальнообов'язкового державного пенсійного страхування – 33,2%;
- для загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття – 1,5%;
- для загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням – 1,9%;
- для загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, що спричинили втрату працездатності – 1,51%;

Нараховується єдиний внесок на суми, що визначаються такими платниками самостійно для себе та членів сім'ї, які беруть участь у сільськогосподарській діяльності. Однак, сума єдиного внеску залежно від обраного розміру єдиного внеску не може бути меншою за розмір мінімального страхового внеску за кожен рік.

Члени особистих селянських та фермерських господарств, які уклали договір про добровільну участь у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, повинні сплачувати єдиний

Таблиця 2

Динаміка мінімальних розмірів єдиного внеску за видами страхування

№ з/п	Показник	Рік						у %, 2012/2009
		2009	2010	2011	2012	2013	2014	
	А	1	2	3	4	5	6	7
1	Розмір мінімальної заробітної плати на початок року, грн	605,0	869,0	941,0	1073,0	1147,0	1218,0	177,4
2	Мінімальний розмір єдиного внеску для пенсійного страхування (33,2%), грн	200,9	288,5	312,4	356,2	380,8	404,4	177,4
3	Мінімальний розмір єдиного внеску для страхування на випадок безробіття (1,5%), грн	9,1	13,0	14,1	16,1	17,2	18,3	177,4
4	Мінімальний розмір єдиного внеску для страхування при тимчасовій втраті працездатності (1,9%), грн	11,5	16,5	17,9	20,4	21,8	23,1	177,4
5	Мінімальний розмір єдиного внеску для страхування від нещасного випадку на виробництві (1,51%), грн	9,1	13,1	14,2	16,2	17,3	18,4	177,4
6	Всього внесків, грн	230,6	331,2	358,6	408,9	437,1	464,2	177,3

внесок щомісяця у розмірі, що визначено в договорі, до 20 числа місяця, наступного за місяцем, за який його сплачують. У разі дострокового розірвання договору про добровільну участь сплачені суми єдиного внеску поверненню не підлягають.

Для забезпечення у майбутньому пенсійної виплати на рівні прожиткового мінімуму, встановленого для непрацездатних осіб до Пенсійного фонду України повинні надходити за особу (або сплачено особою) протягом трудової діяльності внески принаймні на рівні мінімального розміру. Мінімальний страховий внесок – це сума єдиного внеску, яку визначають розрахунково як добуток мінімального розміру заробітної плати на розмір чинного тарифу, встановленого Законом на місяць, за який нараховують заробітну плату (дохід), і підлягає сплаті щомісяця.

Як видно з табл. 2, мінімальні розміри єдиного внеску для всіх видів страхування постійно збільшувалися і в 2012 р. зросли порівняно з 2009 р. майже у 1,8 разу, а в 2014 – у 2,01 разу.

Розмір мінімальної заробітної плати, встановлений Законом України «Про Державний бюджет України на 2014 рік», у січні становив 1218 грн. Відтак, мінімальний розмір єдиного внеску для пенсійного страхування сягав 404,4 грн (1218,00 x 33,2/100), для соціального страхування на випадок безробіття становив 18,3 грн (1218,00 x 1,5/100), для соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими

похованням – 23,1 грн (1118,00 x 1,9/100), для соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності – 18,4 грн (1218,00 x 1,51/100). Якщо громадяни виявили бажання брати участь у всіх видах загальнообов'язкового державного соціального страхування, то вони мають сплачувати єдиний внесок, що становить 38,11% мінімальної заробітної плати, а це – 464,2 грн.

Відомо, що доходи особистих селянських господарств формуються як із коштів від продажу виробленої сільськогосподарської продукції, так і вартості спожитої продукції в самому господарстві. Інформацію про доходи домогосподарств державні органи статистики одержують шляхом вибіркового обстеження умов життя сільських домогосподарств. Однак, при цьому не здійснюється диференціація сільських домогосподарств як за розмірами земельних ділянок (до 2 га та більше 2 га, що нерідко становлять 100 га), так і наявності в них нерухомого майна, кількості великої рогатої худоби, свиней, різних видів птиці, бджолосімей тощо. Власники особистих селянських господарств, щоб уникнути оподаткування та сплати внесків до загальнообов'язкових державних фондів соціального страхування, інформацію про реальні доходи нерідко приховують або занижують. Тому достовірність даних про реальні доходи особистих селянських господарств нині під питанням. Але так як інших джерел про

доходи немає, то в дослідженні використовувались дані статистичних збірників «Витрати і ресурси домогосподарств України у 2009–2012 рр.» Відповідно з статистичними даними доходи селян від продажу сільськогосподарської продукції за 2009–2012 рр. збільшились у 1,3 разу, що в 1,4 разу менше, ніж мінімальні розміри єдиного внеску. Тому для більшості членів особистих селянських господарств, щоб одержувати в майбутньому мінімальну пенсію на рівні прожиткового мінімуму, потрібно сплачувати в Пенсійний фонд внески, що сягають розміру прибутку, які вони одержують від виробництва та продажу сільськогосподарської продукції. Тобто, селяни поставлені в умови, коли навіть при бажанні вони не можуть сплачувати страхові внески в Пенсійний фонд. Тому більшість членів особистих селянських господарств не охоплені пенсійним страхуванням і, як наслідок, в майбутньому не матимуть права на пенсійне забезпечення.

Висновки і пропозиції. Таким чином, хоча нині більше 50% основних видів сільськогосподарської продукції виробляються в селянських господарствах, члени яких самостійно забезпечують себе роботою, однак рівень соціальної допомоги не забезпечує їм задоволення навіть першочергових нагальних потреб. Через низький рівень доходів вони не можуть щомісячно сплачувати надмірний єдиний соціальний внесок навіть для пенсійного страхування (в розмірі 33,2% мінімальної заробітної плати). В результаті, їхня праця не зараховується до трудового страхового стажу, який дає право на призначення мінімальної пенсії. Вони не застраховані від безробіття, нещасних випадків при виробництві сільгосппродукції, професійних захворювань, тому не мають оплачуваних лікарняних. Тобто, вносячи вагомий вклад в продовольче забезпечення країни члени особистих селянських господарств соціально не захищені. Як наслідок, майбутні пенсіонери приречені на злиденне життя.

Для розв'язання проблем щодо соціального захисту, в тому числі пенсійного забезпечення членів особистих селянських господарств, насамперед, потрібно вдосконалити чинне законодавство, нормативно-правові акти, розробити механізми й конкретні заходи, зокрема щодо: збільшення розміру прожиткового мінімуму до реально обґрунтованого для підвищення рівня життя громадян, які їх одержують; забезпечення селян гарантованою державою базовою мінімальною трудовою пенсією; ефективного реформування пенсійної системи України; формування й запровадження накопичувальної системи.

З метою забезпечення селян гарантованою державою базовою мінімальною трудовою пенсією, для яких ведення сільського господарства є основним видом діяльності, доцільно внести зміни та доповнення до Закону «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», яким передбачити для членів особистих селянських господарств щомісячний соціальний внесок до Пенсійного фонду на рівні 10% мінімальної заробітної плати, а не 33,2% як нині. Суму коштів, що не вистачатиме для виплати пенсій має покривати держава, наприклад, за рахунок коштів, одержаних від грального бізнесу, акцизів, продажу алкогольних напоїв, цигарок, податків від продажу предметів розкошів, на рекламу тощо.

Внески для загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням, загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, що спричинили втрату працездатності та на випадок безробіття разом не повинні перевищувати 2% мінімальної заробітної плати. Такі розміри страхових внесків члени особистих селянських господарств реально зможуть сплачувати.